

O. BUŠS

KURŠU VALODAS IZPĒTES UZDEVUMI UN PERSPEKTĪVAS

Kuršu (varbūt precīzāk būtu teikt: senkuršu¹) valodas izpētes vēsturē vislielākie nopelni, kā zināms, ir Jānim Endzelīnam, Kazimeram Būgam, Valentīnam Kiparskim. Pēc pieklusuma perioda interese par kuršu valodu atkal kļuvusi dzīvāka, to liecina Vītauta Mažuļa, Zigma Zinkeviča un dažu citu baltistu darbi.

Visaktuālākais kuronistikas uzdevums šobrīd ir tā valodas materiāla apjoma palielināšana, kuru ar lielāku vai mazāku ticamību var piedēvēt kuršu valodai. Šī tēze, protams, ir triviāla, bet tāpēc nekļūst mazāk aktuāla. Rakstu pieminekļu kuršu valodai nav, tie daži citvalodu avotos fiksētie vārdi vai izteicieni, ko mēdz kuršu valodai piedēvēt², visi ir vairāk vai mazāk diskutējami, nedroši. Arī tad, ja tie patiešām ir saistāmi ar kuršu etnosa runāto valodu, šie vārdi atspoguļo kuršu valodas pēdējo periodu (varētu arī teikt: jaunkuršu valodu), kas acīmredzot diezgan ievērojami atšķīries no senākā perioda, resp., no senkuršu valodas. Bet tā valodiskā formācija, ko par „Kurische Sprache“ dēvē viduslaiku (īpaši 16. gs.) vācu avoti, patiesībā nepavisam nav kuršu valoda, bet gan Kurzemes toreizējo vietējo iedzīvotāju runātā valoda, t. i., latviešu valodas vietējās izloksnes vai koinē (bez tam par „Kurische Sprache“ vācu filoloģijā dēvē arī kursenieku valodu, tāpēc palaikam rodas pat nopietni pārpratumi, kuršu valodas un kursenieku valodas nepamatota identificēšana).

Rakstu avotu licības par kuršu valodu tātad ir tādas, uz kurām nevar droši paļauties. Tāpēc gandrīz vienīgā iespēja droši apzinātā kuršu valodas materiāla vairošanai ir saistīta ar kursiskā substrāta identificēšanu mūsdienu baltu valodās. Šī substrāta noteikšanā galvenais kritērijs ir areālais (protams, ņemot vērā arī citus — tīri lingvistiskus — faktoros). Palīgloma etnolingvistiskā areāla noskaidrošanā ir arheologiskajam un vēsturiski politiskajam areālam. Varētu domāt, ka nav nepieciešams īpaši pievērst uzmanību tam, ka priekš lingvistiskiem pētījumiem diviem pēdējiem areāliem ir tikai palīgnozīme: tas taču galu galā ir pilnīgi skaidrs

¹ Skat. Bušs O. Kuršu valoda mūsdienu zinātnes skatījumā. LPSR ZA Vēstis. 1985. N 2. L. 68.

² Skat. Kiparsky V. Die Kurenfrage. / Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia. B XLII. Helsinki, 1939. S. 36–45. (trump.: KF).

un nekādu šaubu neizraisa. Tomēr pētījumu praksē atbalsta punktu trūkums palai- kam noved pie tā, ka kāda palīgareāla nozīme tiek — varbūt pat negribēti — pār- spīlēta. Tā, piemēram, V. Kiparska nozīmīgā un savā ziņā patiešām izsmeļošā mo- nogrāfija par kuršu valodu (KF) ir diezgan stingri (lai neteiktu — neelastīgi) orien- tēta galvenokārt uz vēsturiski politisko areālu, un daži visai diskutējami secinājumi šai monogrāfijā acīmredzot ir radušies tieši tāpēc, ka senās politiskās robežas ne- sakrīt ar etnolingvistiskajām.

Nemot vērā, ka kuršu valodas izpētē bez palīgareāliem tomēr nekā nav iespē- jams iztikt, vislielākā vērība acīmredzot jāpievērš tam areālam (relatīvi nelielam), kura arheoloģiskā kultūra visciešāk saistīta ar kuršu etnosu. Senkuršu periodā, apm. līdz 9. —10. gs., tas galvenokārt ir Lietuvas ziemeļrietumu reģions un samērā nelielā josla pašos Latvijas dienvidrietumos³. Taču vienmēr jārēķinās, protams, ar to, ka arheoloģiskās kultūras robežas tomēr nepavisam ne katrā gadījumā sakrīt ar lingvistiskajām robežām. Un mūsu konkrētajā gadījumā situācija ir tāda, ka lingvistiskie fakti, valodniecībā jau uzkrātās zināšanas par kuršu valodu liek vērā ņemamo areālu krietni paplašināt, īpaši ziemeļu virzienā. Tādējādi gan kuronistika nonāk it kā burvju lokā: arheoloģijas dotumi tiek pārbaudīti ar lingvistiskajiem, lingvistiskie savukārt ar arheoloģiskajiem, un atkal tāpat no gala. Pilnībā no šī loka izkļūt nav iespējams, ar to ir jāsamierinās kā ar „neizbēgamu ļaunumu“, kas tomēr mums neliedz iespēju kuršu valodas izpētes procesā pamazām virzīties uz priekšu.

Kuršu substrāta identificēšanas svarīgākais avots ir toponīmija, īpaši hidronī- mija. Frontāla eventuāli kursiskās teritorijas hidronīmijas apsekošana varētu ļaut ne tikai konstatēt zināma hidronīmu skaita kursisku cilmi (protams, bez pārmērīga kategoriskuma), bet arī hipotētiski rekonstruēt dažus kuršu valodas apelatīvus. Tā, piemēram, kursisks varētu būt purva nosaukums *Dulģis Zantē*, t. i., Kurzemes vi- dienē (šim nosaukumam ir paralēles periferiālajās baltu valodās — prūšu, jātvingu). Minētā nosaukuma visticamākā (kaut arī ne vienīgā iespējamā) etimoloģija saista to ar motivācijas nozīmi 'garš' (sal. kr. *долгий* u. c. šīs ligzdas vārdus dažādās slāvu valodās), bet tas savukārt ļauj rekonstruēt kuršu adjektīvu **dulg(a)s* 'garš'⁴. Jā- atrunā vēlreiz, ka tādas rekonstrukcijas, protams, ir hipotētiskas — gluži tāpat kā vairums citu rekonstrukciju —, taču hipotētiskas zināšanas tomēr ir daudz vē- rīgākas nekā pilnīga nezināšana.

Pētot Kursas hidronīmus, jārēķinās gan arī ar tādu iespēju, ka šie ūdeņu nosau- kumi dažreiz var izrādīties pat vecāki par pašu kuršu valodu (vai pat baltu valodām

³ Озере И. Миниатюрные глиняные сосуды в куршских погребениях V—IX веков // Изв. АН ЛатвССР. 1986. № 1. С. 48—58.

⁴ Sīkāk par šo etimoloģiju — ar avotu norādēm — skat. Bušs. O. Op. cit. L. 69.

vispār, sal. J. Laučūtes referātu par baltu etnonīmiem Starptautiskajā baltistu konferencē 1985. g.⁵). Tā, piemēram, šī areāla lielākās upes *Vēntas* nosaukums, kaut arī tas, domājams, ietilpa kuršu hidronīmiskajā sistēmā kā tās mantots elements (nevis substrāts), tomēr, būdams cilmes ziņā rietumbaltisks, perifērijbaltisks vai pat seneiropisks hidronīms, varēja funkcionēt kuršu valodā bez atbilsmes tās apelatīvajā leksikā (par *Vēntas* nosaukumu runājot, jāpiebilst, ka simtprocentīgas pārlicības par tā indoeiropiešu izcelsmi tomēr nav, zināma ticamība piemīt arī tā somugriskam skaidrojumam⁶; kaut arī šī somugriskas cilmes varbūtība nav liela, tomēr kategoriski to noliegt nevar). Minētā iespēja hidronīmam arī senvalodās funkcionēt bez atbilsmes apelatīvajā leksikā, protams, palielina nedrošību, hipotētiskumu tajos gadījumos, kad ar hidronīmu starpniecību cenšamies gūt plašāku (un konkrētāku) priekšstatu par kuršu, īpaši senkuršu, valodas leksiku.

Ir pamats cerēt, ka iespējamā kursiskā areāla toponīmijas tālākā izpēte dos kuronistikai daudz pagaidām vēl neapzināta resp. neidentificēta kuršu valodas materiāla. Šādas cerības stiprināšanai pietiek pāršķirstīt pirmos divus J. Endzelīna „Latvijas PSR vietvārdu“ sējumus vai V. Dambes sagatavoto šī izdevuma trešā sējuma manuskriptu. Gandrīz vai katrā otrajā lappusē te var atrast „aizdomīgu“ vienas etimoloģiskās ligzdas toponīmu koncentrēšanos kursiskā (vai kursiski—zemgaliskā, kursiski—zemgaliski—sēliskā) areālā. Lūk, piemēram, vietvārdi ar *Pērš-*; trešajā sējumā minēts nedaudz vairāk par desmit šādu nosaukumu. Tiesa, jāsaaka uzreiz, ka diez vai šis celms (savā pašreizējā veidā) papildinās identificēto kursismu skaitu; tā konsonantisms (-rš-) neatbilst tam, ko mēs it kā jau zinām par kuršu valodu. Taču šo toponīmu areāls liek kuronistam tomēr pievērst tiem uzmanību. Šis areāls galvenokārt aptver Kurzemes dienvidrietumus, divi nosaukumi lokalizēti apmēram uz Kurzemes un Zemgales robežas, viens Ziemeļkurzemē un vēl viens — vienīgais no visiem — uz ziemeļiem no Daugavas, Dienvidvidzemē. Īpatnēja ir attiecīgo topoobjektu vienveidība: astoņi no šiem vietvārdiem ir pļavu vai lauku nosaukumi, pa vienam purva un upes nosaukumam, kā arī viens mājvārds. Ir paralēles lietuviešu hidronīmijā, un tās A. Vanags, atsaucoties arī uz

⁵ Laučiūtē J. Senieji baltu etnonīmai indoeuropietiškosios onomastikos fone // Tarptautinė baltistu konferencija 1985 m. spalio 9–12 d. Pranešimų tezės. V., 1985. P. 69.

⁶ Te nedomāju A. Bilenšteina piedāvāto sastatījumu ar libiešu *vent* (Bielenstein A. Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St. Petersburg. 1892. S. 193), bet gan iespēju *Vēntas* vārdu salīdzināt ar somu *vento* ‘lēns, mierīgs, dziļš’, ar kuru M. Fasmers hipotētiski saista krievu hidronīmu *Вятка* (ЭСРЯ I, 377); šim somu valodas vārdam izloksnēs ir vairākas hidronīmu motivācijai ļoti tipiskas nozīmes, piem., ‘mitra vieta, dubļu purvs; lēni, gandrīz nemanāmi plūstošs’ u. c. tml. (Itkonen E., Joki A. J., Peltola R. Suomen kielen etymologinen sanakirja. Helsinki, 1978. S. 1698).

J. Ģeruli, B. Savukinu, K. O. Falku, saista ar liet. apelatīviem *praperša*, *pròperša* 'neaizsalusi vieta ledū; retāka vieta mežā'⁷. Īpaši tā nozīme, kas minēta aiz semikola, labi atbilst pļavu un lauku nosaukumu iespējamai motivācijsemantikai. Tātad varbūt latviešu mikrotoponīmi ar *Pērš-* ir lituānismi? Dažos gadījumos tas patiešām tā varētu būt, piemēram, *Pēršas pļava* pierobežas novadā Gramzdā vai *Vadzu pērša* pļava Bārtā. Bet kopumā tomēr areāls nav tik ļoti orientēts uz pierobežu, lai ar šādu skaidrojumu varētu aprobežoties. Acīmredzot minētos nosaukumus vajag sastatīt arī ar Latvijas toponīmiem ar *Pērs-*. Tas ir pazīstamais hidronīms *Pērse*⁸ (iespējams, sēliskas cilmes), virkne no tā atvasinātu sekundāru mikrotoponīmu, kā arī 3 purva un pļavu nosaukumi Latvijas ziemeļaustrumos, Alūksnē un Mārkalnē (kur arī nav neiespējamās sēliskā substrāta atskaņas⁹). Savukārt A. Vanags par sēliskiem uzskata Lietuvas hidronīmus ar *Pars-*¹⁰, bet Lazdijas limnonīms *Peřsas* varētu būt prūsiski jātvīngisks. Ir paralēle arī vēl tālāk uz dienvidiem – Dņepras baltu *Пеpeча*¹⁰. Par Lietuvas hidronīmiem ar *Perš-* (t. i., ar šņāceni) jāsaka, ka arī to areāls ir īpatnējs: no 6 nosaukumiem 4 lokalizēti pašos austrumos (Ignalinā, Švenčonē, Gervēčos Baltkrievijā), divi – dienvidos (Varenā, Prienos), t. i., izņemot Prienus, tikai pierobežā, un neviena nav Lietuvas vidienē (nav šādu hidronīmu arī Lietuvas rietumu un ziemeļu daļā). Līdzīga lokalizācija, spriežot pēc LKŽ, ir arī apelatīvam *perša* 1. 'neužsalusi vieta lede, properša', 2. 'šaltiniuota raisto vieta'. Te nu būtu ļoti viegli izdarīt secinājumu par visa šī leksiskā kompleksa perifērijbaltisku orientāciju. Taču šo harmonisko konstrukciju izjauc prefiksālais atvasinājums *pròperša*, kas ir lietuviešu literārās valodas vārds (bet varbūt tas vispirms lietots literatūrā un tikai pēc tam izplatījies visā Lietuvā?). Tāpēc pagaidām nākas beigt šo ekskursu ar jautājumzīmi un ar pieņēmumu, ka šajā gadījumā mums ir darīšana ar izoglosu, kas aptver perifērijas baltu valodas un lietuviešu valodu, bet ne latviešu valodu (šīs etimoloģiskās ligzdas hidronīmi mūsdienu latviešu valodā, domājams, pārstāv perifērijbaltisku substrātu).

Kuršu substrātu var konstatēt arī ar lingvoģeogrāfiskas ievirzes dialektoloģisku pētījumu palīdzību. Šādi pētījumi ļauj identificēt substrātisku apelatīvo leksiku (piem., *pūri* 'kvieši'), kā arī substrātiskas semantiskas parādības. Tā, piemēram, kuršu vai kuršu-zemgaļu substrāts var būt verba *dzīvot* nozīme 'strādāt' latviešu valodas Kurzemes izloksnēs (un arī lībiešu verba *jellā* analogiskā semantiskā speci-

⁷ Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. V., 1981. P. 245–246, s. v. *Parsvėtas*.

⁸ Skat. Būgā K. Rinkiniai raštai. V., 1961. T. 3. P. 537.

⁹ Par to skat., piem., Brence M. Par dažiem Alūksnes apkārtnes māju resp. ciemu vārdiem. — Krāj.: Onomastikas apcerējumi. R., Zinātne, 1987.

¹⁰ Vanagas A. Op. cit., p. 246.

fika)¹¹. Taču šādā veidā konstatētā substrāta valodiskās piesaistes ticamības pakāpe parasti ir zemāka nekā toponimiskajam substrātam (gan dialektoloģisko parādību mazāk precīzas lokalizācijas dēļ, gan arī tāpēc, ka daudzos gadījumos nav kaut cik drošu liecību par viena vai otra izloknes fakta seniskumu).

Kuršu valodas pēdas meklējot, nevar paiet garām tādiem mūsdienu baltu valodu faktiem, kas ir analogiski ar kursiskajā substrātā jau konstatētajiem. Šādi fakti dažkārt sastopami visnegaidītākajās vietās, piemēram, latviešu valodas Ziemeļvidzemes izloksnēs. Ērgemes izloksnē, kas pārstāv šo reģionu, sporādiski sastop gan vārdus ar tautosillabisko *-an-* (*sprandzēt, standala*)¹², gan *-dz-: -z-* miju, gan kursiskiem līdzīgus toponīmus. Protams, šādu valodas faktu iespējama kursiska izcelsme ir maksimāli hipotētiska jeb, citiem vārdiem sakot, ļoti šaubīga. Konkrētajā gadījumā — Ērgemes izloksnē — mums varbūt ir darīšana ar kādu kursiskajam tuvu radniecīgu perifērijbaltisku substrātu, bet varbūt arī ar adstrātu, kura cilme saistāma ar samērā neseniem ienācējiem no Kurzemes.

Balstoties uz identificēto un vēl identificējamo kursisko substrātu, ir jārekonstruē zināma kuršu valodas leksikona daļa, noformējot rekonstrukcijas leksikogrāfiskā formā. Tas ļaus konstatēt jaunas izoglosas, kas saista kuršu valodu ar citām baltu valodām, un līdz ar to arī drošāk noteikt kuršu valodas vietu starp pārējām baltu valodām. Tiesa, te jāņem vērā viens „bet“. Var jau iepriekš paredzēt, ka izoglosu lielākajai daļai būs rietumbaltiska orientācija — tā vienkāršā iemesla dēļ, ka uz austrumbaltiskā (lietuviskā un latviskā) fona konstatēt austrumbaltiska tipa substrātu ir daudz grūtāk nekā rietumbaltisku. Tāpēc tīri aritmētiska izoglosu saskaitīšana vismaz šajā gadījumā vēl nedos drošu pierādījumu valodu radniecības pakāpes noteikšanai.

Kuršu valodas identificētā materiāla apjoma palielināšanās var palīdzēt arī dažu indoeiropēistikas un īpaši baltu-slāvu valodniecības problēmu risināšanā. Tā, ja apstiprināsies hipotēze par senkuršu valodas rietumbaltisko raksturu, tad šīs valodas materiāls būs jāiesaista slāvu-rietumbaltu ekskluzīvo atbilstumu izpētē (šim atbilstmēm pēdējos gados vairākas interesantas publikācijas veltījis Viktors Martinovs¹³). Bez tam kuršu valodas fakti noteikti jāizmanto, izvērtējot, piemēram, Dabīlora Brozoviča hipotēzi (ko viņš formulēja savā referātā IX Starptautiskajā slāvistu kongresā Kijevā) par to, ka indoeiropiešu pirmvalodas „pēdējais atlikums“

¹¹ Skat. Bušs O., Kagaine E. Semantiskas paralēles (galvenokārt baltu un Baltijas somu valodās) // *Baltistica*. 1985. T. 21 (1) 27. — 30. lpp.

¹² Skat. Bušs O. Nozīmīgs veikums latviešu leksikogrāfijā / Rec. par Kagaine E., Raģe S. Ērgemes izloknes vārdnīca. I—III. Rīga, 1977—1983 // *LPSR ZA Vēstis*. 1984. N 5. L. 139.

¹³ Мартынов В. В. Глоттогенез славян и прусский лексикон // *Междунар. конф. балтистов*, 9—12 окт. 1985 г.; Тез. докл. Вильнюс, 1985. С. 184; Он же. Прусско-славянские эксклюзивные изолексы // *Этимология-1982*. М., 1984. С. 3—13.

esot paralēli, vienlaicīgi sadalījies austrumbaltu, rietumbaltu un slāvu pirmvalodās (bez kopējas baltu pirmvalodas stadijas)¹⁴. Kaut gan vispirms šī hipotēze izraisa spontānu skeptisku reakciju, tajā ir savs racionālais kodols un eksistē argumenti tai par labu. Pieaugot mūsu zināšanām par kuršu valodu (kā arī par zemgaļu un sēļu valodām), kļūs iespējams argumentētāk spriest gan par šo hipotēzi, gan arī par vienu otru diskutējamu baltu – slāvu problemātikas jautājumu.

DIE AUFGABEN UND PERSPEKTIVEN DER FORSCHUNG DER KURISCHEN SPRACHE

Zusammenfassung

Es ist ja bekannt, daß Kurisch keine Schriftdenkmale gelassen hat. Einige Bruchstücke, die man als kurisch zu betrachten pflegt (s. V. Kiparsky), sind kaum zuverlässig. Im Mittelalter (16. Jh.) wurde das in Kurland gesprochene Lettisch manchmal „kurische Sprache“ genannt. Auch die „kurische Sprache“, die auf der Kurischen Nehrung gesprochen wurde, ist, wie bekannt, kein echtes Kurisch, sondern eine lettische Mundart. Als Hauptaufgabe der Forschung der kurischen (altkurischen) Sprache soll deshalb heute die Identifizierung von noch unbekanntem eventuell kurischen Spracheinheiten betrachtet werden. Man muß also ein kurisches Substrat in heutigen baltischen Sprachen suchen und forschen.

Als Hauptquelle können die Ortsnamen von ehemaligen kurischen Ländern in Kurland und Litauen dazu genutzt werden. Etymologische Analyse von solchen Ortsnamen läßt manchmal auch altkurische Apellativa rekonstruieren (**dulg(a)s* 'lang'). Die Hydronyme von Kurland (z. B., der Flußname *Venta*) können aber manchmal auch älter sein, als die kurische Sprache selbst.

Kurisches Substrat ist auch in lettischen bzw. litauischen Mundarten von Kurland und Nordwestlitauen zu suchen. Und zu finden ist hier nicht nur lexikalisches, sondern auch semantisches Substrat (lett. (kurl.) *dzīvot* 'arbeiten').

In Acht zu nehmen sind auch solche Spracheinheiten, die typisch kurische Merkmale aufweisen, wenn sie auch weit von Kurland lokalisiert sind (z. B., *standala* 'Eiszapfen' in Nordlettland). Kurischer Ursprung ist in solchen Fällen zwar kaum denkbar, die Möglichkeit eines kurischen Adstrats ist jedoch auch nicht ganz ausgeschlossen.

Das identifizierte kurische Substrat soll eine lexikographisch bearbeitete Gestalt bekommen, um seinen rechtmäßigen Platz in der baltischen und baltisch-slavischen Sprachwissenschaft (z. B., bei Erforschung von westbaltisch-slavischen Sonderbeziehungen) einnehmen zu können.

¹⁴ Brozovič D. La place du slave commun dans l'univers linguistique indo-européen // Резюме докладов и письменных сообщений. IX междунар. съезд славистов. Киев, сентябрь. 1983. М., 1983. С. 10–11.